

Radosław Biskup, Marta Czyżak

Biskup sambijski Jan Clare z Torunia (1319–1344) i jego księgozbiór

Folia
Toru
niensia

*Johannes I, disser wart von seinen mitbrüdern erwelt und geweiht zcu Riga und er bauete mit hülff des almoss der fürstgenossen, die do woren yn Preussen kommen und kunden dach umb ungewitter auf Samayten nit zeihen zcu irem glücke, die mansionaria mit 6 pristern und 6 choralen auf die stelle, do S. Albrecht erschlagen ist worden, und providirte sie ehrlich. Er vorging in einer omechtigkeit zcu Fischhausen und leit ym heiligen geiste zcu Konsbergk begraben neben seym vorfar Siffrido*¹. Tymi słowami kronikarz Szymon Grunau szarykaryzował biskupa Jana Clare z Torunia w swoim „katalogu” ordynariuszy sambijskich z pierwszej połowy XVI w., stanowiącym część kroniki. Większość zawartych w nich informacji jest zwyczajną konfabulacją, o czym wiemy dzięki badaniom nad wiarygodnością kroniki² i nad środowiskiem wysokich duchownych diecezji sambijskiej. Niewątpliwie – o czym zresztą poniżej – po śmierci swojego poprzednika Zygfryda von Regenstein (1296–1310) Jan został wybrany na urząd biskupa przez swoich współbraci z kapituły katedralnej, a po śmierci pochowany w Królewcu.

Opracowania poświęcone osobie Jana Clare dostarczają dzisiaj obszernej wiedzy, która pozwala nie tylko zweryfikować zmyślenia kronikarza, lecz przede wszystkim dostrzec najistotniejsze momenty kariery biskupa pochodzącego z Torunia. W pierwszej kolejności należy wymienić szkic biograficzny Alfonsa Mańkowskiego³, oparty na dokumentach wydanych w kodeksie dyplomatycznym biskupstwa sambijskiego⁴ i koncentrujący się głównie na wyborze na urząd biskupi i staraniach o konfirmację oraz na sporach terytorialnych ze świeckimi władzami zakonu krzyżackiego, pokrótce zaś na działalności fundacyjnej Jana Clare.

Usystematyzowane informacje na jego temat podają biogramy Christiana Krollmanna⁵, Jana Powierskiego⁶ oraz Mario Glauerta⁷ zamieszczone w opracowaniach słownikowych. Wiele wiadomości o przebiegu kariery i działalności Jana Clare za-

¹ *Simon Grunau's preussische Chronik*, Bd. 1, hrsg. v. M. Perlbach, Leipzig 1876, s. 392 („Jan I, ten został wybrany przez swoich współbraci i wyświęcony w Rydze; dzięki jałmużnie książąt, którzy przybyli do Prus i na swoje szczęście nie mogli z powodu niepogody podążać na Żmudź, wybudował mansonarię z sześcioma duchownymi i sześcioma chórzystami w miejscu, w którym został zamordowany święty Wojciech, i bardzo się o nią troszczył. Wyznają ducha w Rybakach i leży pochowany w kościele św. Ducha w Królewcu, obok swojego poprzednika Zygfryda”).

² J. Dworzaczkowa, *Kronika pruska Szymona Grunaua jako źródło historyczne*, Studia Źródłoznawcze, t. 2: 1958, s. 119–146; S. Zonenberg, *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009.

³ A. Mańkowski, *Jan Clare z Torunia, biskup sambijski (1319–1344)*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 9: 1933, nr 7–8, s. 81–89.

⁴ *Neues Preussisches Urkundenbuch. Ostpreussischer Theil. II Abtheilung. Urkunden der Bistümer, Kirchen und Klöster*, Bd. 2: *Urkundenbuch des Bisthums Samland* (dalej: UBS), H. I, hrsg. v. C. P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig 1891.

⁵ Ch. Krollmann, *Clare Johann*, [w:] *Altpreußische Biographie*, Bd. 1, Marburg/Lahn 1974, s. 304.

⁶ J. Powierski, *Jan Clare*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej: SBPN), t. 1–4, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1992–1997, s. 277–280.

⁷ M. Glauert, *Johann Clare*, [w:] *Die Bischöfe der Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon*, hrsg. v. E. Gatz, Berlin 2001, s. 682–684.

wierają opracowania dotyczące konkretnych aspektów funkcjonowania Kościoła w Prusach krzyżackich. Jego postać pojawia się w obszernym studium Hansa Schmaucha⁸ poświęconym zagadnieniu obsady biskupstw w Prusach i w Inflantach do 1410 r. Największym zainteresowaniem badaczy cieszył się do tej pory jeden wątek działalności biskupiej Jana, a mianowicie konflikt ze świeckimi władzami Zakonu na początku lat dwudziestych XIV stulecia, zaraz po objęciu przezeń urzędu biskupiego (Franz Rediger⁹, Andrzej Radziwiński¹⁰, Radosław Biskup¹¹). Oddzielnie należy wspomnieć o biogramie Jana Clare z Torunia w monografii sambijskiej kapituły katedralnej, w którym jednak skoncentrowano się na karierze kanoniczkiej tego duchownego, a więc na latach 1294–1310¹². Działalność fundacyjna biskupa Jana była w większości wspomnianych studiów traktowana mimochodem; jedynie fundacja księgozbioru została szerzej omówiona przez Ralfa Päslera w monografii poświęconej literaturze niemieckojęzycznej na obszarze średniowiecznych Prus¹³. Osobno należy wskazać na zachowujące do dziś swoją wartość opracowanie Ericha Weise¹⁴ dotyczące personelu kancelarii biskupów sambijskich oraz wytworów tejże kancelarii (księgi wpisów, analiza formularza dokumentów, dukt itd.).

Dotychczasowy stan badań pozwala na sformułowanie kilku uogólnień na temat postaci biskupa Jana. Był pierwszym (czwartym z kolei¹⁵) biskupem diecezji sambijskiej wywodzącym się z obszaru Prus. Jego poprzednicy – Henryk von Strittberg (1255–1275), Kristan von Mühlhausen (1275–1294) i Zygfryd von Regenstein (1294–1310) – przybyli do Prus z Rzeszy. Jan natomiast pochodził z toruńskiej rodziny mieszczańskie¹⁶. Poświadczony w Toruniu 23 kwietnia 1293 r. Konrad Clare¹⁷ był według Jana Powierskiego ojcem lub bratem biskupa sambijskiego¹⁸. Przy okazji warto wskazać na innych krewnych Jana Clare, pojawiających się w źródłach przy różnych okazjach. *Nepos* biskupa, również noszący imię Jan, występuje 13 maja 1325 r. jako zarządca karwanu (*Karwansherr*) w Rybakach¹⁹. W dokumencie wystawionym według Ericha Weise między 1325 a 19 maja 1327 r.²⁰ biskup Jan Clare zapisał wspomnianemu bratankowi, Janowi Clare z Torunia, ogród warzywny w Dargen, który odkupił od Tydiko, mieszczanina z Ryba-

⁸ H. Schmauch, *Die Besetzung der Bistümer im Deutschordensstaate (bis zum Jahre 1410)*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Bd. 20: 1917–1919, s. 734–737.

⁹ F. Rediger, *Der Zwist des Bischofs Johannes I. Clare von Samland mit dem Deutschorden (1321–1322)*, Greifswald 1907.

¹⁰ A. Radziwiński, *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach w XIII–XIV wieku. Z dziejów organizacji kościelnej i duchowieństwa*, Toruń 1999.

¹¹ R. Biskup, *Działalność osadnicza biskupów i kapituły sambijskiej do końca XIV wieku. Relacje między zakonem krzyżackim a duchowieństwem sambijskim*, Zapiski Historyczne (dalej: ZH), t. 67: 2002, z. 3–4, s. 25–59.

¹² R. Biskup, *Das Domkapitel von Samland (1285–1525)*, Thorn 2007, s. 405–407.

¹³ R. G. Päsler, *Deutschsprachige Sachliteratur im Preußenland bis 1500. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung*, Köln–Weimar–Wien 2003, s. 62–69.

¹⁴ E. Weise, *Das Urkundenwesen der Bischöfe von Samland*, Altpreussische Monatsschrift, Bd. 59: 1922, s. 1–48 oraz 157–209.

¹⁵ Pomija się w tym miejscu dominikanina Tetwarda i franciszkanina Jana von Diest, którzy na początku lat 50. XIII w. występują w źródłach w tym samym czasie z tytułem biskupa sambijskiego, rywalizując o prawo do urzędu biskupiego; por. H. Schmauch, *Die Besetzung*, s. 722–727.

¹⁶ Ch. Krollmann, *Geistiges Leben in Königsberg während des 14. Jahrhunderts*, [w:] *Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr.*, hrsg. v. C. Diesch, Königsberg 1929, s. 253.

¹⁷ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1, Th. 2, hrsg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 610.

¹⁸ J. Powierski, *Jan Clare*, s. 277.

¹⁹ UBS, nr 235.

²⁰ UBS, nr 347; E. Weise, *Urkundenwesen*, s. 201 i n.

ków. Prawdopodobnie ten sam Jan Clare jest wymieniony w źródłach jako sołtys w Neuhoft koło Ornety, w dobrach kapituły warmińskiej²¹. Wraz z bratankiem Janem pojawia się także Frowin, krewniak biskupa Jana²². Temuż Frowinowi Jan Clare przekazał 10 października 1327 r. urząd sołtysa w Neuendorf wraz z siedmioma łanami²³. Biskup wydał też 7 listopada 1327 r. nowy przywilej dla Neuendorf, gdyż poprzedni sołtys Henryk sprzedął swoje ziemie Frowinowi²⁴. Być może bratanek Jana Clare jest tożsamy ze świadkiem fundacji bractwa ubogich duchownych w Królewcu 21 kwietnia 1354 roku²⁵.

Osoba Jana Clare jest w dotychczasowej historiografii niedoceniana, a tymczasem można z pełną odpowiedzialnością stwierdzić, że właśnie on stworzył stabilne podstawy administracji kościelnej i terytorialnej na terenie diecezji oraz wprowadził szereg rozwiązań usprawniających i porządkujących funkcjonowanie biskupstwa. Przede wszystkim Jan Clare przez pięćdziesiąt lat jako wyższy duchowny piastujący ważne urzędy był aktywnie zaangażowany w sprawy diecezji na różnych obszarach. Były to lata 1294–1344, kiedy krystalizowała się sieć parafialna, powstawały najważniejsze instytucje życia kościelnego oraz wypracowywano *modus vivendi* we wzajemnych relacjach władztw terytorialnych w biskupstwie: zakonu krzyżackiego, kapituły katedralnej i właśnie biskupstwa.

Jan Clare pierwszy raz pojawia się źródłowo w diecezji sambijskiej 7 kwietnia 1294 r.²⁶, jako duchowny zakonu krzyżackiego oraz jeden z sześciu członków reorganizowanej sambijskiej kapituły katedralnej²⁷; zapewne z racji wieku jest wymieniony jako ostatni. W fundowanej na nowo kapitule, w której *quatuor sint canonie et prebende simplices et in duabus aliis sint prelati* i której siedzibę wyznaczono w Rybakach (*Schönewik*), znalazł się jako kanonik. Co z punktu widzenia jego biografii istotne – występuje tutaj wśród innych duchownych kapitulnych jako *Johann de Thorun*. Formalnie Jan Clare przestał być członkiem kapituły w grudniu 1319 r., kiedy uzyskał konfirmację papieską na urząd biskupa sambijskiego. W czasie swojej dwudziestopięcioletniej działalności w kapitule katedralnej jest poświadczony jako kanonik (7 IV 1294–7 IV 1300)²⁸, dziekan (13 X 1301–18 XI 1301)²⁹, ponownie kanonik (8 III 1302–10 i 1303)³⁰, ponownie dziekan (19 VIII 1305)³¹ i wreszcie prepozyt oraz elekt sambijski (13 XII 1310–3 XII 1319)³².

Po wyborze na biskupa w grudniu 1310 r.³³ Jan Clare pozostawał przez ponad dziewięć lat prepozytem-elektem, starając się o zatwierdzenie papieskie³⁴. Na

²¹ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, Bd. 2: *Urkunden der Jahre 1341–1375 nebst Nachträgen von 1240–1340*, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1864, nr 55.

²² UBS, nr 235.

²³ UBS, nr 256.

²⁴ UBS, nr 259.

²⁵ UBS, nr 430.

²⁶ UBS, nr 164.

²⁷ Szerzej o fundacji kapituły katedralnej i jej politycznych uwarunkowaniach por. R. Biskup, *Das Domkapitel*, s. 50–81.

²⁸ 7 IV 1294 (UBS, nr 164), 27 IV 1296 (UBS, nr 180), 15 VII 1296 (UBS, nr 182), 8 IX 1296 (UBS, nr 183–185), 23 III 1299 (UBS, nr 189), 7 IV 1299 (UBS, nr 190–191), 13 i 1300 (UBS, nr 194), 7 IV 1300 (UBS, nr 195).

²⁹ 13 X 1301 (UBS, nr 198), 18 XI 1301 (UBS, nr 199).

³⁰ 8 III 1302 (UBS, nr 201), 10 i 1303 (UBS, nr 204B).

³¹ UBS, nr 208.

³² 13 XII 1310 (UBS, nr 214), 3 XII 1319 (UBS, nr 220).

³³ UBS, nr 214.

³⁴ Nie on jeden w tym czasie z Prus: H. Schmauch, *Die Besetzung*, passim; J. Powierski, *Eberhard*, SBPN, t. 1, s. 381; idem, *Ludeko*, ibidem, t. 3, s. 89.

przeszkodzie stanęło kilka czynników. Jednym z nich był konflikt Zakonu z arcybiskupem ryskim Fryderykiem von Pernstein³⁵ odmawiającym zatwierdzenia nowo wybranych biskupów krzyżackich, mimo apelacji Jana do kurii papieskiej. Papież Klemens V zobowiązał kardynała Jakuba Colonnę do zbadania sprawy Jana Clare oraz kwestii wyboru elektów: chełmińskiego Eberharda i pomezkańskiego Ludeko. Drugim czynnikiem była śmierć papieża Klemensa V 20 kwietnia 1314 r., po której nastąpiła ponaddwuletnia sediswakancja na stolcu papieskim w Awinionie. Dopiero kiedy 5 września 1316 r. papieżem został Jan XXII możliwe się stało załatwienie spraw związanych z elektami z Prus, w tym z Janem Clare³⁶. Papież ponownie powierzył zadanie przeanalizowania elekcji pruskich kardynałowi Jakubowi Collonie, który jednak w 1318 r. zmarł. Ostatecznie Jan Clare zrezygnował ze wszystkich praw, jakie wiązały się z jego wyborem kanonicznym przez kapitułę katedralną, wobec kardynała Bertranda de Montefaventio. Akt ten umożliwił papieżowi nadanie Janowi prowizji 3 grudnia 1319 r., a 13 grudnia kardynał Ostii i Velletri, dominikanin Mikołaj Alberti konsekrował go; w tym samym dniu Jan zobowiązał się do wniesienia opłat serwicjalnych w wysokości 800 florenów do 24 grudnia 1320 roku.

Księgozbiór biskupa Jana Clare, znany badaczom zakonu krzyżackiego i kultury książkowej w Zakonie, cieszył się do tej pory niewielkim zainteresowaniem jego biografów. Tymczasem w zawartości owego zbioru oraz w jego powstaniu odbijają się przynajmniej trzy aspekty działalności tego duchownego od roku 1294 do 1327, czyli do momentu przekazania woluminów kolegium kanoników katedralnych.

Pierwszy dotyczy działalności Jana Clare w kapitule katedralnej, a następnie po 1319 roku na jej rzecz. W latach 1294–1344 kapituła stała się, obok dworu biskupiego, najważniejszą instytucją życia kościelnego na terenie diecezji oraz władcą terytorialnym. Już dwa lata po drugiej fundacji, 17 kwietnia 1296 r.³⁷ kanonicy decyzją wielkiego mistrza Konrada von Feuchtwangen otrzymali prawo patronatu nad kościołem parafialnym św. Mikołaja w Starym Mieście Królewcu. Jak wynika z dokumentu, kapituła nie funkcjonowała w Rybakach: kanonicy mieli być rozproszeni po różnych konwentach krzyżackich, przez co nie mogli wypełniać zadań wynikających z reguły krzyżackiej i zasad *vita communis*. Stąd głównym motywem było nadanie kanonikom sambijskim stałej siedziby. Prócz tego uzyskali oni dochody z beneficjum plebańskiego oraz prawo do jego obsady; od 2 listopada 1318 r. aż do 1525 r. plebanem fary staromiejskiej był zawsze jeden z kanoników³⁸. W tym samym dokumencie z kwietnia 1296 r. wielki mistrz nadawał kapitule prawo budowy nowej katedry w Starym Mieście Królewcu. Co niezwykle istotne, jedną z pierwszych decyzji biskupa Jana Clare po powrocie z Awinionu było potwierdzenie 24 października 1320 r. prawa patronatu sambijskiej kapituły katedralnej nad staromiejskim kościołem parafialnym³⁹.

Decyzja wielkiego mistrza z 1296 roku zapewniała prawne i materialne podstawy funkcjonowania kapituły sambijskiej oraz wskazywała Królewiec jako miejsce jej siedziby. Dalsze przywileje i fundacje na rzecz korporacji kanonickiej dokonane w czasach kiedy jej członkiem był Jan Clare, wzmocniły pozycję kapituły jako jednej z najważniejszych instytucji w administracji kościelnej diecezji oraz jako władcy te-

³⁵ Zob. protokoły działalności legata papieskiego Franciszka de Moliano w Rydze w *Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, hrsg. v. Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, bearb. A. Seraphim, Königsberg 1912.

³⁶ M. Perlbach, *Zur Vorgeschichte*, passim.

³⁷ UBS, nr 178.

³⁸ R. Biskup, *Das Domkapitel*, s. 180–185.

³⁹ UBS, nr 223.

rytorialnego. Biskup Zygfryd von Regenstein ufundował 11 stycznia 1302 r. w Królewcu kościół katedralny pod wezwaniem św. Wojciecha; zgodnie z dokumentem fundacyjnym kanonicy otrzymali obszar Quednau, a czerpane stąd dochody mieli przeznaczyć na budowę nowej świątyni⁴⁰. W następnych miesiącach kanonicy otrzymali prawo budowy gdańska (15 III 1302 r.)⁴¹, a w styczniu 1303 r. wymienili swoje alodium w Lauth na dwie kurie na terenie Starego Miasta Królewca; w dokumencie jest mowa o tym, że te nieruchomości były położone przy szpitalu kapitulnym⁴². Jak można wnosić na podstawie protokołu wyboru Jana Clare na urząd biskupi⁴³, kanonicy sprawowali liturgię w nowo wybudowanym kościele już przed rokiem 1310. W krótkim czasie pod ich kontrolą znalazły się dwa kościoły, szpital i kilka nieruchomości. Na co ponownie trzeba zwrócić uwagę – biskup Jan Clare podejmował podobne działania w latach dwudziestych XIV w. na terenie Knipawy, gdzie kanonicy uzyskali swoją ostateczną siedzibę. Taki bowiem charakter miały fundacja ołtarza Bożego Ciała, darowizna 300 grzywien na budowę prezbiterium katedry oraz przyznanie prawa połowu ryb w Zalewie Wiślanym na akwenie podlegającym jurysdykcji biskupiej (8 IV 1327 r.)⁴⁴. Na mocy tego samego dokumentu, w którym podjęte zostały wymienione decyzje, biskup Jan Clare przekazał kapitulę księgozbiór, który jest przedmiotem niniejszego artykułu⁴⁵.

Z punktu widzenia omawianego księgozbioru i jego zawartości istotne jest posiadanie przez kapitułę określonych praw, z których w tym miejscu najważniejsze są prawo wyboru biskupa oraz prawo administrowania diecezją w okresie *sede vacante*. Znamienna jest pod tym względem obecność w zbiorze Jana Clare ksiąg z zakresu prawa kanonicznego, w szczególności dotyczących wyborów na urzędy kościelne. Elekcja Jana Clare w grudniu 1310 r. na urząd biskupi po śmierci Zygfryda von Regenstein była pierwszym wyborem kanonicznym w biskupstwie sambijskim dokonany przez członków kapituły katedralnej metodą skrutacyjną, zgodnie z zaleceniami IV Soboru Laterańskiego⁴⁶. Posiadanie przez Jana traktatu poświęconego elekcji było może konsekwencją jego dziewięcioletnich starań o zatwierdzenie papieskie, o czym była już mowa wcześniej⁴⁷.

Drugi aspekt jego działalności stanowił udział w administrowaniu diecezją w ramach kapituły katedralnej, a następnie samodzielne sprawowanie urzędu biskupiego. Zgromadzony przez Jana księgozbiór (*libri per nos comparati*), którego wartość wyceniał na sto grzywien, był bez wątpienia odbiciem rozwoju kultury prawnej na

⁴⁰ UBS, nr 200.

⁴¹ UBS, nr 202.

⁴² UBS, nr 204.

⁴³ UBS, nr 214; nowa edycja protokołu A. Radziwiński, *Biskupstwa*, s. 109–113.

⁴⁴ UBS, nr 251.

⁴⁵ *Ibidem*: Item donamus libere dicto nostro capitulo libros, qui in alia nostra littera desuper confecta et nostro sigillo munita plenius exprimuntur, per nos comparatos, centum marcas denariorum usualium et ultra bona estimacione valentes, in virtute sancte obediencie precipientes, ne dicti libri vel aliquis eorum ab ecclesia nostra cathedrali vendendo, obligando vel quocunque modo alienentur, sed diligentius apud dictam ecclesiam pro honore et communi utilitate canonicorum et personarum ipsius ecclesie in perpetuum conserventur.

⁴⁶ W arendze protokołu są odwołania do ówczesnych norm prawa kanonicznego, przewidującego konieczność wyboru nowego biskupa w ciągu 3 miesięcy od śmierci poprzedniego: *Sacris canonibus legitimus esse cautum, ut ultra tres menses cathedralis ecclesia pontifice proprio carere non debeat, ne pro defectu pastoris gregem dominicum lupus rapax invadat aut in facultatibus suis ecclesia viduata grave dispendium patiatur* (UBS, nr 214, s. 125).

⁴⁷ Szerzej na temat elekcji biskupów pruskich w kontekście konfliktu zakonu krzyżackiego z arcybiskupem ryskim zob. M. Glauert, *Die Bischofswahlen in den altpreußischen Bistümern Kulm, Pomesanien, Ermland und Samland im 14. Jahrhundert*, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 94 (1999), H. 1–2, s. 94–99; A. Radziwiński, *Biskupstwa*, s. 88–94.

terenie biskupstwa oraz wypadkową wprowadzania wysokich standardów w administracji kościelnej. Dość przypomnieć, że z diecezji sambijskiej pochodzi pierwszy znany statut synodalny z obszaru średniowiecznych Prus, wydany w pierwszej dekadzie XIV stulecia przez biskupa Zygfryda von Regenstein⁴⁸. Analizujący ten dokument Christian Krollmann zwrócił uwagę na widoczne wpływy kościelnego ustawodawstwa partykularnego z obszarów Rzeszy⁴⁹. Ponadto właśnie Jan Clare zadbał o zorganizowanie nowoczesnej kancelarii biskupiej w Rybakach, zaraz po swoim powrocie z Awinionu na początku lat dwudziestych XIV w. Z tego okresu pochodzi pierwsza księga wpisów z obszaru Prus, tzw. metryka rybacka (*Matricula Vischusiana*), zawierająca odpisy przywilejów biskupich, które zostały wydane w *Urkundenbuch des Bisthums Samland*⁵⁰. Oprócz przywilejów sambijskich znajdują się tutaj także m.in. odpisy bulli papieskich Aleksandra IV i dokumentów komtura królewieckiego⁵¹.

Metryka, obok przywilejów wpisywanych na bieżąco, zawiera także kopie dokumentów z drugiej połowy XIII w. dotyczących układów z braćmi-rycerzami zakonu krzyżackiego. Tak wczesne prowadzenie księgi wpisów w kancelarii biskupa Jana trzeba wiązać z jego sporem z komturem królewieckim w latach 1320–1322⁵² wokół układów w sprawie wymiany dóbr z drugiej połowy poprzedniego stulecia, niekorzystnych dla biskupstwa sambijskiego. W latach 1255–1294, czyli od momentu podboju Sambii do objęcia diecezji przez biskupa Zygfryda von Regenstein i drugiej fundacji kapituły katedralnej, jedynymi zarządcami na terenie biskupstwa byli rycerze krzyżacy. Biskupi sambijscy – Henryk Strittberg oraz Kristan von Mühlhausen – przebywali poza granicami diecezji i niejednokrotnie zawierając niekorzystne układy z rycerzami krzyżackimi starali się zapewnić sobie dochody umożliwiające bieżącą działalność. Skala zarzutów sformułowanych przez Jana Clare w niedatowanym dokumencie⁵³ wskazuje na gwałtowny konflikt, a i sam biskup, twierdząc chociażby, że bracia-rycerze *bona et possessiones ecclesie sue Sambiensis et ad mensam episcopalem et capituli spectancia per vim iam per longum tempus iniuste ac indebite possiderunt*, wytaczał poważne argumenty. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że Janowi Clare chodziło w pierwszym rzędzie o uporządkowanie spraw majątkowych, dokładne wytyczenie granic dóbr oraz powrót do zasad sprawowania władzy terytorialnej zalecanych jeszcze w lipcu 1243 r. przez legata Wilhelma z Modeny. Samowola braci-rycerzy na terenach podlegających jurysdykcji biskupów sambijskich, podobnie jak nierównoprawne układy dotyczące wymiany dóbr, nie były efektem przemyślanej polityki braci-rycerzy, lecz trudnej sytuacji politycznej w Prusach w drugiej połowie XIII w., zmuszającej pierwszych biskupów do przebywania poza diecezją. Wydaje się, że w dotychczasowej historiografii nadininterpretowano ów konflikt, kreując silne kontrowersje między dwiema gałęziami zakonu krzyżackiego, tj. między braćmi-rycerzami a duchownymi zakonnymi. Przeczy

⁴⁸ Ch. Krollmann, *Eine merkwürdige samländische Urkunde*, Altpreuussische Forschungen, Bd. 11: 1934, s. 36–38. Szerzej na temat ustawodawstwa synodalnego w biskupstwach pruskich zob. A. Radziński, *Synodalstatuten im Deutschordensland Preussen*, [w:] *Partikularsynoden im späten Mittelalter*, hrsg. v. N. Kruppa, L. Zygmier, Göttingen 2006, s. 157–176; idem, *Ustawodawstwo synodów diecezjalnych w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach. Uwagi do problemu*, [w:] *Ecclesia – Cultura – Potestas. Księga pamiątkowa U. Borkowskiej*, Kraków 2006, s. 145–156.

⁴⁹ Ch. Krollmann, *Ein merkwürdige*, s. 36.

⁵⁰ Dokładna analiza tego kopiarza zob. R. Biskup, *Das Domkapitel*, s. 34–36.

⁵¹ Tabela z wykazem kopii dokumentów powstałych poza kancelarią biskupa sambijskiego zob. E. Weise, *Urkundenwesen...*, s. 180–181.

⁵² Szeroko na ten temat F. Rediger, *Der Zwist*, passim; A. Radziński, *Biskupstwa*, s. 79–86; R. Biskup, *Działalność osadnicza*, s. 25–52.

⁵³ UBS, nr 226.

im bowiem choćby wsparcie, jakiego na początku lat dwudziestych XIV w. udzielili władzom zakonnym wszyscy przedstawiciele pruskiego episkopatu w czasie procesów z władzami polskimi o Pomorze Gdańskie⁵⁴, oraz brak śladów jakichkolwiek kontrowersji o zakres władzy na terenach diecezji sambijskiej i innych biskupstw pruskich po dokładnym uregulowaniu kwestii majątkowych.

Abstrahując od oceny tych zatargów, warto zwrócić uwagę na ich znaczenie dla diecezji kierowanej przez Jana Clare. Po pierwsze, w ich wyniku dokładnie wyznaczono granice między dobrami administrowanymi przez komtura królewieckiego a obszarami pozostającymi pod jurysdykcją biskupa i kapituły, precyzyjnie określając terytorialny zakres kompetencji poszczególnych podmiotów władzy terytorialnej (bracia-rycerze, biskup, kapituła katedralna). Po drugie, jednym z postanowień układu z mistrzem krajowym Fryderykiem von Wildenberg z 20 maja 1322 r.⁵⁵ było przekazanie kapitule katedralnej praw do połowy Knipawy, zobowiązujące jednocześnie kanoników do budowy mostu dla pieszych między starą katedrą położoną na terenie Starego Miasta Królewca a wyspą. Po trzecie wreszcie, spór, którego przedmiotem były układy z rycerzami krzyżackimi oraz ich bezprawna działalność na terenach podlegających władzy biskupa i kapituły, doprowadził do zorganizowania nowoczesnej kancelarii biskupiej, kierowanej przez wykwalifikowany personel.

O ile „metryka rybacka” z powodu odpisów układów z Zakonem, przywilejów papieskich i cesarskich oraz odpisów nadań dla wasali z obszarów biskupich stanowi odzwierciedlenie sprawowanej przez Jana Clare władzy terytorialnej, o tyle w księgozbiórce biskupim znajduje odbicie trzeci aspekt jego działalności, dotyczący jurysdykcji *in spiritualibus* na terenie diecezji sambijskiej.

Zbiór woluminów biskupa Jana przykuwał uwagę badaczy już w drugiej połowie XIX wieku. Jako pierwszy Max Perlbach przy okazji publikacji regestu odpisu dokumentu zidentyfikował w sposób pewny cztery oraz dwa prawdopodobne z siedemnastu ofiarowanych kodeksów, odwołując się do katalogu średniowiecznych rękopisów ówczesnej Królewskiej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu sporządzonego przez Emila Steffenhagena⁵⁶. Identyfikacje Perlbacha zweryfikowali na początku bieżącego stulecia Ralf G. Päsler i Arno Mentzel-Reuters, przede wszystkim na podstawie przechowywanej w Bundesinstitut für ostdeutsche Kultur und Geschichte w Oldenburgu kopii ostatniego katalogu kartkowego dawnej Państwowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu (tzw. *Gesamtkatalog* prowadzony od początków XIX w. do 1932 r.): Mentzel-Reuters przypisał do sygnatur z *Gesamtkatalog* jeszcze trzy inne kodeksy⁵⁷. W zamieszczonej poniżej liście powtórzone

⁵⁴ UBS, nr 230.

⁵⁵ UBS, nr 231.

⁵⁶ M. Perlbach, *Regesten der Stadt Königsberg*, Altpreuussische Monatsschrift, Bd. 18: 1881, s. 10; E. Steffenhagen, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae et Universitatis Regimontanae*, fasc. I: *Codices ad iurisprudentiam pertinentes*, fasc. II: *Codices historici*, Königsberg 1861, 1867–1872. Zbiory biblioteki katedralnej po sekularyzacji kapituły w 1525 r. zostały włączone do Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta Hohenzollerna, która w 1810 r. stała się Biblioteką Królewską (Königliche Bibliothek), a w 1827 r. jej zbiory połączono ze zbiorami uniwersyteckimi – powstała Królewska (od 1918 r. Państwowa) i Uniwersytecka Biblioteka w Królewcu, zob. E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitäts Bibliothek zu Königsberg: von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926; J. Tondel, *Bibliothek Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992, s. 184–186.

⁵⁷ R. G. Päsler, *Deutschsprachige Sachliteratur*, s. 61–70; A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia: Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden*, Wiesbaden 2004, s. 272–275; R. G. Päsler, *Die Handschriftensammlungen der Staats- und Universitätsbibliothek, der Stadtbibliothek und des Staatsarchivs Königsberg. Mit einem Exkurs zur mittelalterlichen Bibliotheksgeschichte der Stadt und Anhängen*, [w:] *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, hrsg. v. A. E. Walter, Köln 2004,

lub skorygowano identyfikacje ustalone przez wymienionych badaczy, wskazano także nowe możliwości interpretacji niejasnych opisów podanych w tekście dokumentu. Odwołano się także do wydanego w 2004 roku przez Bernarda Jähniga „Katalogu rękopisów Biblioteki książęcej w Królewcu” (*Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Electoralis Brandenburgicae Regiomontanae*) z 1700 roku (korektury z 1720 r.), opracowanego przez Marcina Sylwestra Grabego na podstawie spisu przygotowanego przez jego ojca, królewieckiego bibliotekarza Marcina Grabego Starszego, w drugiej połowie XVII w. Katalog ten – pierwszy od końca XVI stulecia, jednocześnie bezpośredni poprzednik *Gesamtkatalog* – ukazuje w zasadniczym kształcie zasób rękopisów biblioteki w Królewcu od czasów księcia Albrechta Hohenzollerna (zmarł w 1568 r.) do początków XIX wieku⁵⁸.

Jan Clare darował bibliotece katedralnej *pro honore et communi utilitate canonicorum et personarum ipsius ecclesiae* („ku czci i dla wspólnego pożytku kanoników i duchownych kościoła katedralnego”), *ad perpetuam memoriam nostri habendam et faciendam per ipsos et eorum successores* („dla wiecznej o sobie modlitwowej pamięci”), następujące kodeksy⁵⁹:

1. *Decretum* – *Dekret Gracjana*, właściwie *Concordia discordantium canonum* – „prywatny” zbiór przepisów prawnych zaczerpniętych z kanonów soborów powszechnych i zbiorów dekretów papieskich, opracowany około 1140 r.; nazwa pochodzi od rzekomego jego twórcy Gracjana, kameduły w Bolonii⁶⁰. Kodeks identyfikowany przez Perlbacha z rękopisem 176 Państwowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu. Niegdyś iluminowany, już w końcu XVII w. był pozbawiony kart z dekoracjami⁶¹. Zaginął w czasie wojny⁶².

2. *Decretales* – kodyfikacja dekretów papieskich i kanonów soborowych wydanych po *Dekrecie Gracjana*, przygotowana przez Rajmunda z Pennafort OP na zlecenie Grzegorza IX, promulgowana bullą *Rex pacificus* w 1234 r. jako podstawa nauczania uniwersyteckiego i orzecznictwa sądów kościelnych⁶³. Rękopis identyfikowany przez Perlbacha z ms 172 biblioteki królewieckiej⁶⁴. Zaginął w czasie wojny.

3. *Biblia* – identyfikowana przez Mentzel-Reutersa z ms 1103 (obecnie Biblioteka UMK, rkps 154/IV). Wskazany kodeks to w istocie tom drugi niegdyś czterotomowej Biblii, obejmujący księgi: 1. Królewska – Mądrość Syracha (Biblioteka UMK

s. 237–243. Sumarycznie o kolejnych katalogach biblioteki w Królewcu zob. R. G. Päsler, *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. Nebst Beschreibung der mittelalterlichen deutschsprachigen Fragmente des ehemaligen Staatsarchivs Königsberg*, München 2000, s. 12–15.

⁵⁸ B. Jähni, *Katalog der Handschriften der landesherrlichen Bibliothek in Königsberg 1700/1720*, [w:] *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, s. 255–302; R. G. Päsler, *Die Handschriftensammlungen*, s. 190–203.

⁵⁹ UBS, nr 251, s. 169, nr 252, s. 170–171.

⁶⁰ A. Vetulani, *Corpus iuris canonici*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (dalej: EK), Lublin 1973, t. 3: 1979, kol. 597–598; E. Wilemska, *Gracjan*, [w:] EK, t. 6: 1993, kol. 22; H. Zapp, *Decretum Gratiani*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1–9 (dalej: LMA), Stuttgart 1999, Bd. 3, kol. 625; W. Hartmann, K. Pennington, *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, Washington 2008, s. 22–54.

⁶¹ E. Steffenhagen, *Catalogus*, vol. 1, s. 6, nr IX (brakuje początku i 10 kart wewnątrz); B. Jähni, *Katalog*, s. 295 (*Ff 8: Decretum. Hin und wieder die Bilder außgeschnitten in der Mitten*).

⁶² Zob. R. G. Päsler, *Zum Handschriftenbestand der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Scriptorium, Bd. 61: 2007, nr 1, s. 198–217 (lista ocalałych rękopisów wraz z miejscem ich obecnego przechowywania).

⁶³ A. Vetulani, *Corpus*, kol. 598–600; H. Zapp, *Decretales Gregorii IX.*, [w:] LMA, Bd. 3, kol. 623.

⁶⁴ E. Steffenhagen, *Catalogus*, vol. 1, s. 7, nr XII; B. Jähni, *Katalog*, s. 295.

posiada także trzeci tom: Księga Izajasza – 2. Księga Machabejska). Wydaje się jednak, że całość powstała później; pismo – bastarda – wskazuje na XV wiek⁶⁵.

4. *Omnes libri sentenciarum* – cztery księgi *Sentencji* Piotra Lombarda. Systematyczny zbiór tekstów patrystycznych i scholastycznych, ujmujących główne tajemnice wiary według porządku *Credo* (1) Trójca św., 2) Bóg jako stwórca i Jego dzieło, 3) Chrystus, dzieło Odkupienia, cnoty, dary Ducha św., 4) sakramenty, cztery rzeczy ostateczne), opracowany w latach 1155–1158⁶⁶. Rękopis niezidentyfikowany, być może zaginione *Sentencje* są wzmiankowane w katalogu Grabego wśród kodeksów *in quarto*⁶⁷.

5. *Super quartum sentenciarum sancti Thome de Aquino* – komentarz do czwartej księgi *Sentencji* Piotra Lombarda, fragment dzieła św. Tomasza z Akwinu *Scriptum super libros Sententiarum*, będącego efektem jego nauczania jako bakałarza sentencjariusza na uniwersytecie paryskim (1252–1254). Była to właściwie starannie opracowana, obszerna (5 tys. stron) wersja kwestii omawianych w czasie wykładów⁶⁸. Rękopis identyfikowany przez Päslera i Mentzel-Reutersa z ms 1111 biblioteki królewskiej: *Super quartum Sententiarum*⁶⁹. Zaginął w czasie wojny.

6. *Secundam secunde sancti Tome* – właściwie *Secunda pars secundae partis Summae theologiae* – druga część drugiej części *Sumy teologicznej* Tomasza z Akwinu, poświęcona teologii moralnej szczegółowej. Zawierała omówienie trzech cnót teologalnych: wiary, nadziei i miłości, oraz czterech kardynalnych: roztropności, sprawiedliwości, męstwa i powściągliwości. Była bardziej popularna niż dogmatyczne części *Sumy*⁷⁰. Niewspominana w katalogu Grabego, może zaginęła jeszcze w bibliotece katedralnej.

7–8. *Super ewangelium quatuor ewangelistarum, videlicet Mathei, Luce, Iohannis et Marci duo volumina eiusdem sancti Thome* – Tomasza z Akwinu dwa tomy *Glossa continua super Evangelia* (znanej jako *Catena aurea* – *Złoty łańcuch*). Był to ciągły komentarz (werset po wersecie) do tekstu wszystkich czterech ewangelii, łączący w sobie krytycznie wybrane objaśnienia z dzieł ponad 80 ojców Kościoła: 57 greckich (św. Tomasz jako pierwszy przekazywał tak obszernie i systematycznie egzegezę ojców greckich Kościołowi zachodniemu) i 22 łacińskich (1262–1268)⁷¹. Jako zbiór tekstów patrystycznych, „kopalnia [wiedzy] dla egzegetów, teologów i kaznodziejów”, *Catena aurea* była szeroko rozpowszechniona w średniowieczu⁷². Do 1944 r. przetrwał w bibliotece królewskiej tom drugi *Kateny*, obejmujący ko-

⁶⁵ Biblioteka UMK, rkps 154/IV, 158/IV; A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia*, s. 273; B. Jähnig, *Katalog*, s. 263.

⁶⁶ J.-P. Torrell, *Tomasz z Akwinu – człowiek i dzieło*, Warszawa 2008, s. 60–62 (tu także obszerna literatura dotycząca *Sentencji*), s. 388–390; E. Wójcik, *Piotr Lombard*, [w:] EK, t. 15: 2011, kol. 678–681.

⁶⁷ B. Jähnig, *Katalog*, s. 266 (Xx 73: *Lombardi libri Sententiarum*).

⁶⁸ J. A. Weisheipl, *Tomasz z Akwinu. Życie, myśl i dzieło*, Poznań 1985, s. 95–109, 439–440; J.-P. Torrell, *Tomasz z Akwinu*, s. 60–67.

⁶⁹ R. G. Päslar, *Deutschsprachige Sachliteratur*, s. 68–69 (posiadał notę *Sambiensis ecclesia*); A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia*, s. 274; B. Jähnig, *Katalog*, s. 264.

⁷⁰ J. A. Weisheipl, *Tomasz z Akwinu*, s. 323–331, s. 329: „II – II przewyższa wszystko, co do tej pory napisali na ten temat teologowie i filozofowie wcześniejsi, jak i wielu współczesnych”, s. 441–443; J.-P. Torrell, *Tomasz z Akwinu*, s. 178–194, s. 193: ok. 1290 r. powstał skrót *Secundae secundae*, w XIV w. liczne podręczniki teologii moralnej inspirowane tą częścią *Sumy*, s. 392–395.

⁷¹ J. A. Weisheipl, *Tomasz z Akwinu*, s. 223–226, 452; S. Wielgus, *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990, s. 193; J.-P. Torrell, *Tomasz z Akwinu*, s. 169–174, 406–407.

⁷² C. Spicq, *Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au moyen âge*, Bibliothèque thomiste 26, Paris 1944, s. 310, cyt. za: J.-P. Torrell, *Tomasz z Akwinu*, s. 172.

mentarze do ewangelii Łukasza i Jana: *Thomas Aquinas super Lucam et Johannem* (ms 1079, identyfikacja Mentzel-Reutersa)⁷³. Uznawany za stratę wojenną.

Warto w tym miejscu wspomnieć o recepcji komentarzy św. Tomasza w zakonie krzyżackim. W sto lat po powstaniu, najprawdopodobniej za wielkiego mistrza Winricha von Kniprode, *Catena* została przetłumaczona na język niemiecki (*ost-mitteldeutsch*) dla kształcenia religijnego i duchowego rycerskiej gałęzi zakonu⁷⁴. W ostatniej ćwierci XIV w. tłumaczenia wszystkich czterech części dzieła: wielkowieńskie, zdobione miniaturami kodeksy, z których czytano w czasie posiłków⁷⁵, znajdowały się już w bibliotekach krzyżackich. Wymieniają je inwentarze majątkowe domów zakonnych w Malborku (rękopis identyfikowany z *Catena aurea super Lucam*, ms 887 biblioteki królewskiej, obecnie Biblioteka UMK, rkps 68/V), Królewcu (identyfikowany z *Catena aurea super Matthaeum*, ms 885, zaginiony) i w Ostródzie (identyfikowany z *Catena aurea super Ioannem*, fragmenty – ms 3050.12 biblioteki królewskiej, obecnie w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie). Z rękopisów *Kateny* powstałych na terenie państwa zakonnego zachowała się także *Catena aurea super Marcum* (ms 886, Biblioteka UMK, rkps 76/V) pochodząca najprawdopodobniej z Królewca oraz pojedyncze składki z osobnych kodeksów z komentarzami do ewangelii Jana i Mateusza⁷⁶.

9. *Casus Bernhardy* – Bernarda z Botony zw. Parneńskim (zm. 1266 r.) zbiór *Casus longi in Decretales Gregorii IX* – kazusy prawne wyjęte z *Dekretów*⁷⁷. Identyfikowany przez Perlbacha z kodeksem 184 biblioteki królewskiej⁷⁸. Zagiął w czasie wojny.

10. *Passionale* – najprawdopodobniej *Pasjonał*, trzyczęściowy utwór hagiograficzny w języku niemieckim z przełomu XIII i XIV w., powstały na zlecenie zakonu krzyżackiego (teza ta jest ostatnio podważana), obejmujący w księdze pierw-

⁷³ A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia*, s. 274; B. Jähnig, *Katalog*, s. 261.

⁷⁴ D. Schmidtke, *Repräsentative deutsche Prosahandschriften aus dem Deutschordensgebiet*, [w:] *Deutsche Handschriften 1100–1400: Oxforder Kolloquium 1985*, hrsg. v. V. Honemann und N. F. Palmer, Tübingen 1988, s. 353–355, 362–363, 367–370; K. Ruh, D. Schmidtke, *Thomas von Aquin*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, hrsg. v. K. Ruh (Bd. 1–8), B. Wachinger (Bd. 9–14), Berlin–New York 1978–2008 (dalej: VL), Bd. 9: 1995, kol. 813–838; R. G. Päsler, *Zur Überlieferung der deutschen Übersetzungen der „Catena aurea“ des Thomas von Aquin. Zwei Neufunde in Danzig und einige Anmerkungen*, *Zeitschrift für deutsches Altertum*, Bd. 137: 2008, s. 191–193; A. K. Jędrzejewska, *Gotyckie iluminacje „Catena aurea super Marcum” ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, *Folia Toruniensia*, t. 9–10: 2009–2010, s. 12–13.

⁷⁵ O *Tischlesung* w zakonie krzyżackim zob. A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia*, s. 76–82.

⁷⁶ E. Steffenhagen, *Die altdeutschen Handschriften zu Königsberg*, *Zeitschrift für deutsches Altertum*, Bd. 13: 1867, s. 571–573; W. Ziesemer, *Catena aurea*, *Altpreußische Forschungen*, Bd. 19: 1942, s. 189–190; D. Schmidtke, *Repräsentative*, s. 359–368; E. Potkowski, *Duchowość Krzyżaków a lektura. Księgozbiory zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Prof. B. Biełkowskiej*, Warszawa 1993, s. 95, przyp. 83; R. G. Päsler, *Katalog*, s. 73–75, 162–163, 206–207; idem, *Deutschsprachige geistliche Texte des Mittelalters in Preußenland*, [w:] *Berichte und Forschungen*, Bd. 13: 2005, s. 54; idem, *Zur Überlieferung*, s. 193–203; *Catena aurea deutsch: die ostmitteldeutsche Übersetzung des Katenenkommentars des Thomas von Aquin*. Bd. 1, *Lukasevangelium. Text*, hrsg. v. P. Hörner, Berlin 2008, s. 1–2 (wstęp do edycji); A. K. Jędrzejewska, *Gotyckie iluminacje*, s. 11–12, 21–24, 28–31. Egzemplarze toruńskie: *Catena aurea super Lucam*, *Catena aurea super Marcum* dostępne są w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej: http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=33698&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&ql=.

⁷⁷ J. F. von Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Recht von Gratian bis auf die Gegenwart*, vol. 1–2, Stuttgart 1875–1877, vol. 2, s. 115–116; A. Stickler, [Bernhard de Botone], [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche* (dalej: LThK), Bd. 1–14, Freiburg 1986, Bd. 2, kol. 238.

⁷⁸ E. Steffenhagen, *Catalogus*, vol. 1, s. 28, nr LXVII; B. Jähnig, *Katalog*, s. 295.

szej Żywot NMP (*Marienleben*), w drugiej żywoty apostołów, w trzeciej żywoty 75 świętych⁷⁹. Katalog Grabego wymienia *Passionale Sanctorum* (3. księga *Pasjonału*), jednak pochodziła ona najprawdopodobniej z biblioteki jednego z konwentów krzyżackich⁸⁰.

11. *Liber depictus*. Kodeks iluminowany?

12. *Mandagotus de eleccione* – Wilhelma z Mandagoto, kardynała zm. w 1321 r. w Awinionie, *Libellus super electione* – zarys prawa kościelnego odnoszący się do wyborów na urzędy kościelne⁸¹. Identyfikowany przez Perlbacha z ms 15, a przez Päslera z ms 26 biblioteki królewieckiej⁸². Oba zaginęły.

13. *Rupella, Questiones super quatuor libros sententiarum* – zapis interpretowany dotąd jako dwie osobne prace można, jak się zdaje, połączyć w jedną: komentarze do *Sentencji* Piotra Lombarda, przypisywane Janowi de Rupella (z La Rochelle) OFM (zm. 1245 r.), mistrzowi teologii uniwersytetu paryskiego, autorowi licznych kazań, komentarzy do Pisma św., sum⁸³. Katalog Grabego wymienia trzy tomy komentarzy do *Sentencji*, jednak bez podania autora⁸⁴. Wszystkie trzy zaginęły.

14. *Registrum Decreti*. Wykaz dystynkcji i spraw (*distinctiones, causae*) *Dekretu Gracjana*? Nie wymieniany w katalogu Grabego.

15. *Ludwicus* – może kazania lub żywot św. Ludwika Andegaweńskiego (1274–1297), bratanka św. Ludwika IX, franciszkanina, biskupa Tuluzy, kanonizowanego w 1317 roku⁸⁵.

16. *Summa Henrici* – Henryka z Merseburga OFM (zm. 1276 r.), lektora we franciszkańskim *studium generale* w Magdeburgu, *Summa super V libros Decretalium Gregorii IX*⁸⁶. W odniesieniu do tego kodeksu Perlbach wskazał trzy możliwości identyfikacyjne, w tym także ms 30, znajdujący się obecnie w Bibliotece Uniwer-

⁷⁹ W. Williams-Krapp, H.-G. Richert, *Passional*, [w:] VL, Bd. 7: 1989, kol. 332–340, Bd. 11, kol. 1166; E. Potkowski, *Duchowość Krzyżaków*, s. 94–95, przyp. 70; M. J. Schubert, „*Das Passional*” und der Deutsche Orden. Verbreitungs- und Traditionsanalyse anlässlich der DTM-Neuedition, [w:] *Deutschsprachige Literatur des Mittelalters im östlichen Europa: Forschungsstand und Forschungsperspektiven*, hrsg. v. R. G. Päsler, D. Schmidtke, Heidelberg 2006, s. 139–155 (zwł. s. 139–142, 148–155: uwagi krytyczne o miejscu powstania i autorze *Pasjonału*); idem, *Die neue Edition des alten Passionalis. Zur Reimsprache*, [w:] *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben*, hrsg. v. J. Wenta, S. Hartmann, G. Vollmann-Profe, Toruń 2008, s. 411–421.

⁸⁰ Obecnie Biblioteka UMK, rkps 50/IV (*Pasjonał*, księga 3, 1. poł. XIV w.); B. Jähnig, *Katalog*, s. 296 (LII 7: *Passionale sanctorum, reimweiß. Auff Pergamen*); R. G. Päsler, *Katalog*, s. 78–79.

⁸¹ J. F. von Schulte, *Die Geschichte der Quellen*, Bd. 2, s. 183–185.

⁸² E. Steffenhagen, *Catalogus*, vol. 1, s. 31, nr LXXVIII, s. 33, nr LXXXI; R. G. Päsler, *Deutschsprachige Sachliteratur*, s. 65: współoprawny zbiór rękopisów z XIV w. zaopatrzony w notę *Olim capituli Samiensis*.

⁸³ J. Gründel, *Johannes de Rupella*, [w:] LThK, Bd. 5, kol. 1077; J. Wolny, *Jan z La Rochelle*, [w:] EK, t. VII: 1997, kol. 915–916; J. Łopat, *Leksykon postaci franciszkańskich z XIII i XIV wieku*, Niepokalanów 2011, s. 524–529; *John of Rupella*, [w:] *Catholic Encyclopedia* [dostęp 10 IV 2012], <http://www.newadvent.org/cathen/08477b.htm>.

⁸⁴ B. Jähnig, *Katalog*, s. 263, 265: Xx 31: *Super 4 libros Sententiarum*, Xx 56: *In 4 libros Sententiarum quaestiones*, Xx 69: *Expositio Librorum Sententiarum Lombardi cum quaestionibus*.

⁸⁵ A. Vauchez, *Ludwig von Anjou*, [w:] LMA, Bd. 5, kol. 2202–2203; J. Duchniewski, *Ludwik Andegaweński*, [w:] EK, t. 11: 2006, kol. 151.

⁸⁶ J. F. von Schulte, *Die Geschichte der Quellen*, Bd. 2, s. 244–245; W. Jürgensen, [Heinrich von Merseburg], [w:] VL, Bd. 3: 1981, kol. 797–799; K. Weinzierl, *Heinrich von Merseburg*, [w:] LThK, Bd. 5, kol. 198; H. van de Wouw, *Dekretalisten, Dekretalistik*, [w:] LMA, t. 3, kol. 658–660; W. Jürgensen, *Heinrich von Merseburg*, [w:] LMA, Bd. 4, kol. 2100; E. Wilemska, *Henryk z Merseburga*, [w:] EK, t. 6: 1993, kol. 717; J. Łopat, *Leksykon*, s. 372–373.

syteckiej w Toruniu. Do tej identyfikacji przychylił się Mentzel-Reuters⁸⁷. W istocie tylko ten egzemplarz ma na pierwszej karcie notę własnościową biblioteki kapitulnej: *Iste liber est ecclesie Sambiensis concessus*⁸⁸.

17. *Suma Reumundi* – Rajmunda z Pennafort OP (zm. 1275 r.), kanonisty, redaktora zbioru *Dekretów* papieskich (1234), *Summa de poenitentia et matrimonio* – suma o spowiedzi w trzech księgach, uzupełniona później o czwartą księgę: o małżeństwie, ogłoszone razem w 1235 roku⁸⁹. Perlbach podaje cztery możliwości identyfikacji, wszystkie wymienione kodeksy zaginęły⁹⁰.

W księgozbiórze biskupa Jana znajdowało się także najprawdopodobniej *Speculum humane salvationis*, anonimowe dzieło z przełomu XIII i XIV w. przedstawiające za pośrednictwem tekstu i obrazu historię zbawienia, ozdobione cyklem miniatur, na podstawie których miejscowy, królewiecki artysta wykonał freski w chórze katedry (datowane na lata 1340–1360). Ponieważ nie przedstawił ilustracji rozdziałów 14–15 *Speculum* można sądzić, że korzystał z wcześniejszej wersji dzieła, zawierającej 136 miniatur, zachowanej tylko w czterech rękopisach. Może była to właśnie wspomniana w dokumencie biskupa, nienazywana jeszcze konkretnym tytułem *liber depictus* – „księga ozdobiona” (miniaturami)? Wersja rozszerzona, opracowana około 1330 r., zaopatrzona w tytuł *Speculum humane salvationis* i przypisywana Ludolfowi z Saksonii, zawierała 192 miniatury⁹¹.

Dar Jana Clare dla biblioteki katedralnej zawierał zatem wybrane, „klasyczne” tytuły średniowiecznej kanonistyki i teologii. W jego części prawniczej (siedem tytułów) znalazły się dwie najważniejsze średniowieczne prace kanonistyczne – prywatny zbiór *Dekret* Gracjana i pierwsza urzędowa kodyfikacja: *Dekrety* Grzegorza IX, ponadto komentarz do *Dekretów* autorstwa franciszkanina Henryka z Merseburga („najważniejszy niemiecki wkład do dekretalistyki”), Bernarda z Botone kazusy wybrane z *Dekretów*, szeroko rozpowszechniona w średniowieczu suma Rajmunda z Pennafort. W kontekście historii elekcji Jana Clare na biskupstwo sambijskie nie dziwi obecność pracy Wilhelma z Mandagoto o obsadzaniu urzędów kościelnych.

Zaskakuje liczba dzieł teologicznych (siedem tytułów w ośmiu tomach), równa liczbie prac dekretalistów. Były wśród nich dwie najważniejsze średniowieczne syntezy: komentowane na wydziałach teologicznych uniwersytetów *Sentencie* Piotra Lombarda i najpoczytniejsza część *Sumy teologicznej* Tomasza z Akwinu oraz dwa komentarze do *Sentencji* – Tomasza z Akwinu i nieznanego autora. Księgozbiór zawierał ponadto: dwa tomy *Catena aurea* Tomasza z Akwinu, przetłumaczonej kilkadziesiąt lat później na terenie państwa zakonnego na język niemiecki i służącej celom dydaktycznym i reprezentacyjnym Zakonu; *Pasjonat* – niemiecką wersję *Złotej legendy*, jeden z wcześniejszych znanych rękopisów tego dzieła, oraz *Libra depictus* – najprawdopodobniej pierwszą wersję *Speculum humane salvationis*, przeniesioną z inicjatywy biskupa Jana Clare na ściany chóru katedry w Kró-

⁸⁷ E. Steffenhagen, *Catalogus*, vol. 1, s. 41–43, nr XCIX–CI; A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia*, s. 275, przyp. 1134; por. R. G. Päsler, *Deutschsprachige Sachliteratur*, s. 63, 65, 68.

⁸⁸ Biblioteka UMK, rkps 36/IV, k. 1v.

⁸⁹ J. F. von Schulte, *Die Geschichte der Quellen*, Bd. 2, s. 408–413; K. Weinzierl, *Raimund von Peñafor*, [w:] LThK, Bd. 8, kol. 977; H. Zapp, *Raymund von Peñafor*, [w:] LMA, Bd. 7, kol. 414–415; R. G. Päsler, *Katalog*, s. 54.

⁹⁰ E. Steffenhagen, *Catalogus*, vol. 1, s. 18, nr XXXIX–XLII.

⁹¹ J. Domasłowski, A. Karłowska-Kamzowa, A. S. Labuda, *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Warszawa 1990, s. 16; G. Roth, *Speculum humane salvationis*, [w:] LMA, Bd. 7, kol. 2088–2089; F. Gause, *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen*, Bd. 1: *Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten*, Köln 1996, s. 121–122; A. Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia*, s. 275.

lewcu. Zbiór ten, *per nos comparatos* – „przez nas zgromadzony”, świadczy o wysokiej kulturze intelektualnej jego właściciela: znajomości literatury kanonistycznej i teologicznej, umiejętności trafnego wyboru. Przekazany bibliotece katedralnej w trosce o pożytek kapituły i duchowieństwa katedralnego, mógł wpłynąć inspirująco na rozwój sztuki i piśmiennictwa w języku niemieckim w państwie zakonnym.

Summary

The book collection of the Sambian bishop John Clare from Toruń (1310–1344)

The examination of the book collection donated by John Clare to the chapter library brings surprising results. The bishop gave to the chapter 17 volumes: 7 books concerning canon law and 7 works concerning theology. Among the canonistic works we can find the most important medieval collections of church law: *The Decretum Gratiani* and *The Decretals of Gregory IX*, the commentary on *The Decretals of Gregory IX* by Heinrich von Merseburg, and the outline of church law concerning the election for church positions by William de Mandagoto. Among the theological works we can distinguish two most important medieval syntheses: *Sentences* by Peter Lombard and *Secunda secundae* – the most widely-read part of the *Summa* by Thomas Aquinas and his two volumes of the *Catena*, translated into German a few decades later on the initiative of the order. The mysterious “illuminated code” may be regarded as the first version of *Speculum humanae salvationis*, the anonymous work showing the history of salvation in miniatures, which was copied on the walls of the chancel in the cathedral in Königsberg.

The codes donated to the chapter are the evidence that the benefactor was a man of great intellect, who cared for the legal and theological education of the cathedral clergy. They also reflect the processes of forming new church administration in the bishopric of Sambia, whose protagonist in the years 1294–1344 was John Clare from Toruń – a member of the cathedral chapter and bishop. The book collection might have inspired the development of art and writing in German in the Teutonic Order.

Zusammenfassung

Die Büchersammlung des samländischen Bischofs Johann Clare aus Thorn (1310–1344)

Die Analyse der Büchersammlung, die Johann Clare der Kapitelbibliothek geschenkt hatte, bringt erstaunliche Resultate. Der Bischof hatte dem Kapitel 17 Bände zur Verfügung gestellt: sieben Titel aus dem Bereich des kanonischen Rechtes und sieben aus dem Bereich der Theologie. Unter den kanonischen Arbeiten befanden sich die wichtigsten mittelalterlichen Sammlungen des Kirchenrechts: Das *Decretum Gratiani* und die *Dekretalen* von Papst Georg IX., darüber hinaus der Kommentar zu den *Dekretalen* von Heinrich von Merseburg sowie ein Kompendium des Kirchenrechts von Wilhelm de Mandagoto, das sich auf die Wahlen für Kirchenämter bezieht; unter den theologischen Arbeiten waren die beiden wichtig-

sten mittelalterlichen Synthesen: Die *Sentenzen* von Petrus Lombardus und *Secunda secundae* – der am meisten gelesene Teil der *Summa* von Thomas von Aquin sowie zwei Bände *Katenen* desselben Autors, die ein paar Dutzend Jahre später auf Initiative des Ordens ins Deutsche übersetzt wurden. Der geheimnisvolle „illuminierter Kodex“ kann als erste Version von *Speculum humanae salvationis* angesehen werden, einem anonymen Werk, das in Miniaturen die Heilsgeschichte zeigt, die gut zehn Jahre später an den Wänden des Chors des Königsberger Doms nachgebildet wurde.

Die dem Kapitel als Geschenk überreichten Kodizes zeugen von der hohen intellektuellen Kultur des Stifters sowie von dessen Sorge um die juristische und theologische Ausbildung der Geistlichkeit des Doms. Sie spiegeln auch die Bildungsprozesse einer modernen Kirchenadministration im Bistum Samland wider, deren Protagonist – als Mitglied des Domkapitels und Bischof – Johann Clare aus Thorn in den Jahren 1294–1344 war. Diese Büchersammlung könnte auch auf die Entwicklung der Kunst und des Schrifttums in deutscher Sprache im Deutschordensstaat einen inspirierenden Einfluss gehabt haben.